

MORALĖS KILMĖS KLAUSIMU: AR ETIKA PRIKLAUSO NUO RELIGIJOS?

Mindaugas Briedis

Vilniaus Gedimino technikos universitetas, Filosofijos ir politologijos katedra,
Saulėtekio al. 11, LT-10223 Vilnius, Lietuva
El. paštas mindaugas.briedis@hi.vgtu.lt

Analizuojamos fundamentalių kultūros sričių – religijos ir etikos istorinės, intelektualinės sankirtos. Parodoma teistinė etinė perspektyva, jos kraštutinė „supranatūralistinė“ versija. Kita vertus, tikslinama ateistinė pozicija. Kitiškai analizuojami argumentai, sutelkti ties klausimu, koks ryšys sieja religijos ir etikos sritis: subordinacijos, asimiliacijos, abipusio papildomumo ar opozicijos? Šis klausimas verčia svarstyti moralės kilmės šaltinį, moralės pagrindimo perspektyvas, naujai iškelti žinojimo ir tikėjimo problemą. Etinės normos sudaro didumą religinių doktrinų turinio ir tam tikru mastu visuomet atliepia sekuliarių etinių normų kodeksus. Tačiau ar tokių istorinių-teorinių patvirtinimų pakanka etikos priklausomybei nuo religijos pagrįsti, ir jei taip, kokia tai priklausomybė? Straipsnyje suformuluojamas pagrindinio teorinio rūpesčio – sutaikyti religinius ir moralinius įsitikinimus anapus subordinacijos bei asimiliacijos santykių – eskizas.

Reikšminiai žodžiai: etika, religija, moralė, anti-teizmas, Eutifrono dilema.

DOI: 10.3846/1822-430X.2008.16.3.4-13

Įvadas

Kas yra etikos objektas? Kokia moralinių normų kilmė? Ar istoriškai susiklostęs etikos subordinavimas religijai redukuojamas į istorines aplinkybes, o gal yra esminio vidinio ryšio išraiška? Šie fundamentalūs ne tik disciplininis, bet ir kultūrinis požiūriu klausimai gali būti svarstomi mažiausiai dviem aspektais – istoriniu ir autoriteto. Kita vertus, šie klausimai yra neatsiejami nuo įvairių tradicijų mitologijos – „didžiųjų pasakojimų“ apie visatos kilmę ir ją palaikančius dėsningumus. Mituose ne tik dokumentuojamos pasaulio ir žmogaus būties ištakos, bet ir aiškinama, kodėl ši būtis tokia sudėtinga, nepakeliama, paženklinta blogio ir kančios stigmų. Pirmaprades kosmines katastrofas išskleidžiantys mitologiniai naratyvai paprastai pasižymi intencija (gal net pirmine) parodyti ir paaiškinti, kodėl žmonės turi pa-

klusti tam tikroms taisyklėms, apribojančioms jų troškimus¹. Šie amžinai aktualūs žmogaus ir kosmoso likimą susiejantys klausimai jau seniai sprendžiami daugiau teoriniu, sisteminiu būdu nei mitologinėje pasaulėžiūroje.

Pabrėžtina, kad etikos ir religijos sričių susidūrimo provokuojamos aktualijos yra paskatintos ne smalsumo ar prigimtinio pasipriešinimo bet kokiam normatyvumui (nors šie motyvai neabejotinai buvo ir yra svarbūs). To priežastis yra giluminiai konfliktai etikoje ir religijoje, arba, tiksliau, etikos bei religijos atidengti konfliktai pačioje moralėje. Kiekvienoje kultūroje, ką jau kalbėti apie dialogus tarp jų,

¹ Nors moralės filosofijos problemos negali būti redukuotos vien į taisykles ir draudimus, tačiau pastarieji geriausiai atskleidžia konfliktišką moralės prigimtį.

priimtos elgesio normos, pareigos ir vertybės kartais destabilizuoja, todėl neišvengiamai tenka persvarstyti pamatinius, bendresnius jas palaikančius principus. Tuomet privalu pasverti konfliktuojančių taisyklių argumentus, o toks svarstymas neretai reikalauja eiti iki pat „aukščiausiojo teisėjo“, tai yra įvardyti svarstomos problemos pamatą, kilmės „šaltinį“ arba subordinuojantį subjektą.

Klausti apie etikos kilmę nėra tas pats, kaip teirautis, pavyzdžiui, iš kur atklysta meteoritai, ar pan. Fundamentali etikos kilmės versija klausimo pavidalo formuluotina taip: „kodėl apskritai turime paklusti taisyklėms ir kieno bei kokios jos turi būti?“². Kilmės klausimui nusiteikti ypač padeda vaizduotė, projektuojanti „pasaulį be taisyklių“. Kam istoriškai, o kam metafiziškai „grįžtant atgal“, tarsi ieškoma „žmogaus iki nuopuolio“, tai yra nekonfliktinės, todėl taisyklių nereikalingos jo gyvenimo būklės. Įvairios religinės tradicijos ir etinės mokyklos teikė atsakymus, kokia ši iki-etinė būklė „buvo“, kaip ją praradome ir ar galime šią kilmę atgauti.

Vakarų kultūroje vyravo du atsakymai į etikos kilmės klausimą³: vienas iš jų buvo suformuluotas klasikinės graikų filosofijos paradigmoje ir įsitvirtino tokių Naujųjų laikų filosofų kaip T. Hobsas idėjose. Šis požiūris aiškina etiką tiesiog kaip egoistiškai motyvuoto apdairumo priemonę, o „kilmės mitas“ numato visuomeninę sutartį. Šis, neabejotinai sekuliarus, požiūris į iki-etinę būklę nusako kaip vienatvę, o blogi kildina iš neišvengiamo žmonių susidūrimo⁴, net jei, kaip manė J. J. Rousseau (1939), žmonės nebuvo priešiški vienas kitam iki susidūrimo. Pagaliau suprantama, kad tiek elementarus išgyvenimas ir pragyvenimas, jau nekalbant

apie sudėtingą socialinę tvarką, tapo galimas tik dėl taisyklių.

Kita etikos kilmės versija buvo suformuluota judėjų – krikščionių religinėje paradigmoje. Krikščionys aiškina moralę kaip neišvengiamą žmogaus būtinybę lyginti, derinti, pakylėti savo netobulą prigimtį atitinkamai Dievo valiai. Etikos kilmės mitas čia yra „nuopuolio“ doktrina, *simboliškai* aprašyta „Pradžios Knygoje“. Koks gi iš tiesų yra etikos ir religijos santykis: subordinacija, asimiliacija, o gal produktyvus abipusiškumas? Šis klausimas priklauso nuo to, kaip suprasime religingumą (teizmas ar supranatūralizmas) ir ne-religingumą (ateizmas ar anti-teizmas).

I. Teizmo keblumai

1. Dievas ir (ar) Gėris

Paprasčiausią būdą aiškinti etikos priklausomybę nuo religijos aš tik paminėsiu ir tuojau pat atidėsiu. Šią „atidėtiną“ poziciją išskleidžia toks argumentas: jei dievas sukūrė visa-tą ir viską (visiškai viską!) joje, tai *inter alia* jis sutvėrė ir gėrį. Jei ne Dievas, nebūtų *nieko gero*, taigi pirmiausia gėriu besirūpinanti etika tiesiogiai priklauso nuo Dievo (egzistavimo). Iškeldami prielaidą (dėl argumento), kad priklausymas nuo Dievo kaip tik ir reiškia priklausymą nuo religijos (kai religinis mąstymas yra susitikimo su Šventybe patirtis, o teologija – šios patirties racionalizavimas), iš to turėtume daryti išvadą, kad etika priklauso nuo religijos. Tačiau taip svarstant *viskas* priklausytų nuo religijos – nuo fizikos, matematikos iki fiziologijos ir psichologijos (*reductio ad absurdum*), todėl šios „priklausomybės versijos“ net nesvarstysime.

Bene produktyviausias būdas rekonstruoti etikos priklausomybę nuo tradicinės religijos veda į „Dievo įsakymų teoriją“⁵, išpopuliarintą

² Taisyklės ir draudimai tikrai yra ne vien moralės sritys, tačiau būtent jų analizė atidengia kontroversišką moralės prigimtį.

³ „Pradžia“ tokiuose klausimuose su retomis išimtimis suprantama simboliškai, o ne kaip konkretus istorinis įvykis.

⁴ Anot Hobbeso, prigimtinei būklei kaip „karas visų prieš visus“ (Hobbes 1999).

⁵ Reikia pabrėžti, kad vertimas „įsakymas“ lietuvių (kaip ir kitose) kalbose iš karto numato išorinio autoriteto problematiką moralės filosofijoje, su kuria tiek vargo Sokratas, Kantas ir kiti.

krikščioniškosios etikos. Šios etinės teorijos kvintesencija yra gėrio ir Dievo valios, išsakytos įsakymuose tapatinimas. Savo kraštutiniu pavidalu ši teorija užklausia pačią čia operuojančių sąvokų prasmę. Minėtojo tapatumo esmė yra ne Dieviškos valios ir moralinio gėrio sklandus koegzistavimas – tai akivaizdžiai seka iš krikščioniškosios teologijos (kol pripažįstamas dieviškasis gėrio atributas) – o tai, kad jie yra *viena ir tas pats*, todėl „elgtis moraliai“ reiškia ne ką kita kaip vykdyti Dievo valią, arba kitaip – *būti kaip Dievas nori*.

Pagal tokią „kraštutinę“ dekalogo versiją, tariant meta-etiskai, išraiškos „gėris“ moralinė prasmė *sutampa* su „dieviškos valios“ reikšme. Tačiau tokiu atveju ši semantinė ekvivalencija tėra tautologijos „Dievas yra geras“ atvejis, kur Dievui priskiriami atributai, tokie kaip gėris ar galia, yra be daugiau nei apskritimui yra „apskritumas“. Tačiau, pasak Bergo, „daugeliui teistų teiginio „Dievas yra geras“ prasmė transcenduoja teiginio „apskritimas yra apskritas“ prasmę“ (2000: 526).

Semantinė krikščioniškosios etikos branduolio išraiška (Gėrio ir dieviškos valios reikšmių tapatumas) prieštarauja akivaizdžiam faktui, kad daugelis žmonių yra įsitikinę, kas moraliniu požiūriu yra gera, o kas ne, kartu neformuluodami nuostatų apie tai, kokiomis normomis išreiškiama dieviška valia. Akivaizdu, kad tiek agnostikas, tiek ateistas, tiek anti-teistas, netikėdami Dievu, automatiškai netampa amoralūs, o neretai dar skaidriau formuluoja savo moralinius įsitikinimus nei tradicinių religijų sekėjai. Religinės etikos apologetai gali teigti, kad „moralus ateistas“ arba nėra ateistas, arba nėra moralus⁶. Trumpai tariant, tai reiškia, kad tikėjimas visatos tvarka, sąžinės tikrove ar bet kokių kitų įsitikinimų, kurie racionaliai galėtų būti pagrįsti, turėjimas reiškia dievotumą, net jei sąmoningai (konfesiškai) individas tai neigia. Tačiau tokie įrodymai, anot Frankenos, yra

„tušti ir vien verbaliniai, nes kaip netaikytume šiems įsitikinimų atvejams „tikėjimo“ sąvokos, aišku, kad čia „tikėjimas“ suprantamas platesne nei tradicinio teizmo prasme“ (Frankena 1981). Svarbu tai, kad būtent tradicinė, įprasta tikėjimo prasmė ir yra reikšminga iškeltai problemai, juk teorinis tikėjimo konstravimas gali nepasižymėti jokiai reikšmingu, egzistenciniu turiniu, vadinasi, nenumatyti moralinės motyvacijos ir apsisprendimų lygmenų⁷.

Kita vertus, nemažai to, ką „prisako Dievas“, nuo ritualinių praktikų iki poilsio dienų reglamento, nėra tai, kas paprastai laikoma moralės sritimi. Taigi turime tarsi atsirinkti, kurie įsakymai reikšmingi moralei (melo, vagystės, žmogžudystės atveju), o kurie ne, kaip kad ceremonialų reglamento reikalavimai. Bet juk šitaip pasirinkdami jau taikome tam tikrus kriterijus, kurie išisaknių veikiau sekuliarioje, o ne religinėje etikoje.

Esminį keblumą, neatsiejamą nuo „Dievo įsakymų teorijos“ taikliai suformulavo Platonas dialoge „Eutifronas“: „ar dievams patinka pamaldumas, todėl, kad tai šventumas, ar tai šventumas, todėl, kad jiems taip patinka?“. Jei pažvelgtume į šią dilemą straipsnyje svarstomos problematikos prasme, turime klausti, ar Dievas valioja gėrį todėl, kad tai gera, ar tai yra gera todėl, kad tai Dievo valioje? Tai prioriteto ir autoriteto klausimas – jei Dievas įsako gėrį, todėl, kad tai gėris, tai gėris tam tikra prasme yra pirmesnis dieviškai valiai (ne temporalia, o *a priori* prasme). Todėl kažkas yra gera savaime iki dievo valiai tai patvirtinant, o tai reiškia, kad ši valia yra jau kreipiama *gėrio*. Čia tarsi pateikiame tam tikrą „Dievo psichologijos“ teoriją, kuri paaiškina, kas motyvuoja Dievo norus, pasirinkimą ir veiksmus. Kartu tai yra ir atsakymas į klausimą, *kodėl* Dievas nori to, ko nori, ir ketina tai, ką ketina.

Pirmasis *Eutifrono dilemos* „ragas“ numato, kad gėris yra „geras“, todėl, kad Dievas jį ketina,

⁶ Tiesa, vengiant tokios dilemos įmanoma keisti pačios religijos sampratą, pavyzdžiui, kaip P. Tillichas (1967), teigęs, kad jei religija yra tai, kas svarbiausia, ateistas, aistringai rinkdamasis netikėjimą, kaunasi už tai, kas svarbiausia (tiesą, gėrį), todėl vadintinas religingu, taigi be problemų gali būti moralus.

⁷ Nepamirškime, kad jei nepripažįstame tokio terminų sinonimiškumo, tai yra neigiamo, kad tikėjimas būtinas moralei, kartu neigiamo, kad buvimas moralium yra būtina tikėjimo sąlyga.

tai yra dieviška valia jau eina *iki*, yra apriorinė tam tikro dalyko gerumo sąlyga, tarsi esiniai pradžioje nėra geri, tačiau tokiu tampa dėl dieviškojo voliuntarizmo. Ši pozicija yra meta-etinė, nes nusako *gėrio* prigimtį, esmę ir prasminį turinį, įgijusi atsakymo į klausimą „kas daro dalyką gerą?“ pavidalą.

Prieštaravimai dieviškai valiai aiškinti *gėrio* terminais pirmiausia nuskambėjo ir iš pačių teologų stovyklos. Svarbiausias argumentas – toks aiškinimas riboja kitus dieviškai tikrovei priskiriamus atributus, tokius kaip laivė ir visagalybė. Susaistyti Dievą bet kokiomis normomis (kad ir moralinėmis) yra visiškai nepriimtina teistinei pasaulėžiūrai. Yra keli būdai šiai redukcijai išvengti: pirma, Dievas *gali* norėti kito, nei *gėris*, arba, nors jis ir *negali* norėti kito, nei *gėris*, šis negebėjimas neribuoja jo visagalybės. Pirmasis atsakymas reiškia, kad Dievas renkasi *gėrį* ne todėl, kad kitaip negali, o todėl, kad *laisvai* to nori. Jis turi galios pasirinkti kitaip, tačiau, būdamas *geras*, jis *laisvai* ketina *gėrį*.

Antrasis bandymas sutaikyti Dievo visagalybę ir jo išimtinai gerus ketinimus priklauso garsiam religijos filosofui R. Swinburnui, šiam reikalui pasitelkusiam distinkciją tarp būtinų ir atsitiktinių moralinių tiesų (1974). Būtinės moralinės tiesos yra tokios moralės tiesos, kurios negali būti dekonstruotos – jos yra teisingos kiekvienoje (nuosekliai suvokiamoje) aplinkybių aibėje, atsižvelgiant į tai, kuri aplinkybė aktualiai lemia dalykų padėtį. Tokios tiesos numato bendrąsias elgesio kreiptis, tokias kaip imperatyvas laikytis žodžio.

Atsitiktinės moralės tiesos yra tokios, kurių teisingumą lemia tam tikras aktualus sąlygotumas. Tarkime, jei aš pažadėjau kaimynui netriukšmauti savaitgaliais, bet jei kartu būtiniams remonto darbams neišvengiamai tenka pasitelkti triukšmą keliančius elektros prietaisus, dėl tokių aplinkybių, moralinė tiesa, draudžianti naudoti triukšmą keliančius įrankius savaitgaliais, būtų atsitiktinė moralinė tiesa. Svarbu tai, kad nors ši atsitiktinė moralinė tiesa yra būtinės moralinės tiesos (laikytis pažado) atvejis, ji tėra atsitiktinė, nes tai bendrosios nuostatos atvejis tik atsižvel-

giant į aplinkybes, kurios galėjo susiklostyti ir kitaip. Ši distinkcija leidžia Swinburnui teigti, kad bent jau *būtinės* moralinės tiesos negali dekonstruoti Dievo visagalybės, apribojant jo valią, ne daugiau nei loginės tiesos. Lygiai taip pat kaip Dievo negebėjimas padaryti kvadratą apakritą nemenkina jo visagalybės⁸, lygiai taip pat to nemenkina ir jo negebėjimas įsakyti, kad visi (bendrai) nesilaikytų savo pažadų.

Antrasis *Eutifrono dilemos* „ragas“ teigia, kad priežastis, kodėl *gėris* yra „geras“, yra ta, kad to panorėjo Dievas. Taigi Dievo valia (ir niekas daugiau) *padaro* *gėrį* geru. Pagrindinis kaltinimas tokiam moralės aiškinimui – arbitrarumas. Jei tik Dievo valia daro dalyką gerą, tai bet kas gali būti gera, juk pamąstoma, kad Dievas kaip gero gali panorėti bet ko. Net *žiaurumas galėtų*, o jei Dievas panorėtų, tai ir *būtų* *gėris*. Tačiau taip, pagal Okamą, net neapykanta Dievui gali atitikti tokią „gerumo“ sąlygą.

Okamo (1977) paradoksas paskatino teologus modifikuoti „dieviškųjų priesakų teoriją“. Adams (1973) pabrėžia, kad Dievas yra neatsiejamas nuo meilės pasauliui ir žmogui, tad nors logiškai ir *galėtų* paskelbti *žiaurumą* *gėriu*, toks meilę neigiantis aktas neįsteigtų *gėrio* savaime. Kita vertus, tik atmetus Dievo meilės aksiomatiškumą, moralinės sąvokos tampa nepagrindžiamos.

Swinburnui antrasis dilemos „ragas“ iškėlė klausimą: kur tokiu atveju dėti atsitiktines moralines tiesas? „Žiaurumas dėl paties žiaurumo yra blogis“, tikėtina, yra būtina moralinė tiesa, tad Dievas negalėtų padaryti žiaurumo savaime gero, net jei būtų norėjęs. Tačiau tik atsitiktinė moralinė tiesa būtų, tarkim, įsitikinimas, kad nėra gerai mesti kūdikius nuo aukštų pastatų, nes mes galime pamąstyti pasaulį, kuriame tokių veiksmų padariniai radikaliai skirtųsi nuo aktualių mūsų gyvenamajame pasaulyje. Ano pasaulio fizika ir fiziologija *galėtų būti* tiek kitokia, kad kritimas nuo aukšto pastato būtų naudingas, malonus ar net būtinas pilnavertei asmens raidai. Visiškai kontroliuodamas tokius atsitiktinumus, Dievas

⁸ Paradoksaliai krikščioniškos teologijos prigimties aptarimas yra jau seniai susiklosčiusi savarankiška tyrinėjimų kryptis.

galėjo laisvai pasirinkti kokį nori pasaulį – kur kūdikių mėtymas nuo pastatų būtų geras, blogas arba moralškai neutralus.

2. Dievas ir moralinis žinojimas bei moralinė motyvacija

Etikos ir (ar) religijos klausimai paprastai sueina į Dievo ir (ar) gėrio problemą. Tačiau viena yra dalykui ar veiksmui *būti* geram ir visai kas kita yra *žinoti*, kad tai yra gera. Per tolesnius teistinės etikos debatus buvo pasiūlyta tik pastarąją aplinkybę (žinojimą) subordinuoti Dievui (religijai). Tai reikštų, kad nors dalyko gerumas arba blogumas gali būti nesusijęs su Dievo valia, *žinojimas*, ar tai gera ar bloga, yra Dievo valioje. Toks požiūris tarsi ir sprendžia *Eutifrono dilemą* ir labai padidina moralės ir religijos kooperacijos galimybes („vidinis balsas“, „ribinės intuicijos“ ir pan.). Tuomet galime tarti, kad tiek, kiek moralinis žinojimas priklauso nuo Dievo valios, tiek etika priklauso nuo religijos *epistemologiškai*, o tokia priklausomybė yra būtina moralaus apsisprendimo ir veiksmo sąlyga.

Kaip ir pirmame skirsnyje, turime iš karto atidėti „vulgariąją“ subordinacijos versiją: Dievas turi būti laikomas moralinio žinojimo šaltiniu todėl, kad jis yra bet kokio žinojimo šaltinis. Ar nėra kito, labiau apibrėžto būdo, kaip moralinis žinojimas konkrečiai (priešingai, tarkim, astronominiam žinojimui) „iš esmės“ priklausytų nuo Dievo?

Paprasčiausias būdas subordinuoti moralinį žinojimą religijai numatytų, kad joks moralinis žinojimas nėra galimas be bent minimalaus Dievo tematizavimo. Nors šis požiūris nereikalauja „Dievo įsakymų“ teorijos, sėkmingai su ja koegzistuoja. Tačiau kaip tuomet su moralinių anti-teistų gausa, kurie žino, kad, pavyzdžiui, žmogžudystė yra blogis, nesiremami žiniomis ir tikėjimu į Dievą.

Moralinis žinojimas gali priklausyti nuo žinių apie Dievą (teologinių postulatų, ir asmeninių jausmų) dvejopai. Pirmą, galima susilpninti moralinio žinojimo ir Dievo pažinimo ryšį taip, kad apimtume ir netikinčiuosius. Tokiu atveju

netikintis neturi „atsiversti“, jam pakanka būti įtaikoje tų, kurie tokį žinojimą turi. Tokiu atveju moralūs anti-teistai, kaip ir daugelis teistų, būtų igiję moralinį žinojimą dėl labiausiai kvalifikuotų teistų, o tokio žinojimo perdavimo procesas, galima dalykas, apimtų daugelį kartų. Kita vertus, svarstytina galimybė, kad moraliniai anti-teistai yra išmokyti moralinių normų visuomenės, kuri yra in(formuota) teistų.

Šio ir kai kurių ankstesnių aiškinimų problema yra priežastinis argumentacijos pobūdis, tai yra susitelkiama tie tuo, kokioje priežastinėje grandinėje stovi anti-teistai ir moralės normos arba plačiau – kokia yra *priežastinė* etikos ir religijos subordinacija. Tačiau priežastiniai-istoriniai liudijimai dar nereiškia, kad etika priklauso nuo religijos *iš esmės*. (loginė *post hoc* klaida). Teiginys, kad etika priklauso nuo religijos, paprastai numato nuodugnįs sąryšius.

Galima suformuluoti ir požiūrį, kad moralinis žinojimas priklauso nuo žinojimo apie Dievą neigiant tai, kad moraliniai anti-teistai apskritai turi moralinį žinojimą. Jų teisingi moraliniai įsitikinimai ir nuoširdus jų gynimas gali būti traktuojami tiesiog kaip išvalgumas, sumanumas ir panašūs gebėjimai, leidžiantys „prisišlieti“ prie *iš esmės* teisingų tiesų. Tačiau vargu ar moraliniai įsitikinimai gali ilgai išsilaikyti praktiškai, jei nėra išsakinę giliau. Jei taip, tuomet moralinių anti-teistų pozicija prilygtina moralinei sėkmei, kuri pirmiausia nieko nesako apie tikrąją moralinę asmens brandą, nes priklauso nuo aplinkybių palankumo, kita vertus, net jei, sekdami antikine Graikija, sėkmę priskirsime prie dorybių, moralinio anti-teisto ir teisto santykis atlieps skirtumą tarp graikiškų *natūralių* vertybių ir krikščioniškų *supra-natūralių*, tad religiniu požiūriu bus netikėliškas (Tillich 1967).

Neigiant moralinių įsitikinimų pagrįstumą be apeliacijos į Dievą, tokia pozicija implicitiškai neigia bet kokią racionalią anti-teistinę etinę sistemą. Viena garsiausių etinių sistemų kūrėjo – Kanto – pavyzdys čia itin tinka⁹. Bū-

⁹ Nors galėtume paminėti ir tikruosius ateistus, tokius kaip Bertrandas Russellas.

damas giliai tikintis žmogus, jis dėjo visas pastangas, kad užtikrintų, jog moralinis žinojimas pasiekiamas išimtinai racionaliomis priemonėmis. Taigi jei būtinu etinės sistemos kriterijumi laikytume Dievo pritarimą, reikėtų atsisakyti begalės argumentų, kaip tik ir sudarančių racionalią etikos bazę. Anot Kanto, moralinis pasirinkimas jokių būdu negali priklausyti nuo išorinių motyvų, kurių apstu religiniame mąstyme, ypač jei jį svarstysime religiją racionalaus pasirinkimo teorijos ar funkcionalistinės religijos sampratos požiūriu.

Pripažinus, kad žinojimas apie Dievą negali būti būtina moralinio žinojimo sąlyga, vis dėlto galima teigti, kad ši aplinkybė išlieka būtina moraliniam *elgesiui*. Kaip jau ne kartą etikos istorijoje yra buvę¹⁰, galima teigti, kad ir kokios būtų moralinius principus veikiančios aplinkybės, vienintelė priežastis elgtis moraliai yra Dievo įtvirtinta (dažnai sąmoningai nereflektuojama) skatinimo sistema: bausti nusidėjėlius ir atlyginti doriesiems šiame ar kitame gyvenime¹¹.

Tačiau įprasta, kad žmonėms pagrindžiant moralinius įsitikinimus, šie pagrindai kartu tarnauja ir kaip elgesio kreiptis. Juk kaip atrodytų moralinio draudimo vogti pagrindimas, jei neteiktų priežasčių *laikytis* šio principo? Tačiau priežastys, kurias teikia religija, gali visai nesutapti su prigimtiniu savojo intereso iškelimu, tuomet religijos teikiamos priežastys, palaikančios moralę, gali būti priešingos asmens prigimčiai (Nielsen 1958).

Moralinio žinojimo religinėje etikoje formulavimas leidžia kalbėti apie tam tikrą, jau susikompromitavusią, bet dar paveikią teizmo formą – supranatūralizmą. Esant tokiam religingumui, itin aštriai matyti religijos ir etikos sandūra, kita vertus, supranatūralizmas jokių būdu netapatintinas su religija ar religingumu, kaip tokiu. Antroje dalyje ir panagrinėsime, kaip teizmas virsta supranatūralizmu, kokie šaltiniai

teikia žinojimą apie Dievą, kad ateistai greičiau vadintini anti-teistais, o moralės ir religijos su-taikymas galimas tik anapus supranatūralizmo ir ateizmo ginčo.

II. Supranatūralizmo keblumai

1. Supranatūralizmas religinėje etikoje

Religinėje Vakarų tradicijoje teizmas pamažu pradėtas aiškinti supranatūralistiniais¹² terminais. Viena iš galingiausių išraiškų supranatūralizmas įgijo religinėje etikoje. Supranatūralistinėje etikoje teiginys „x yra gėris“ yra ekvivalentiškas teiginiui „Dievas pritaria x“, o individas privalo rinktis moralinius principus, sekdamas šia (dieviška) valia. Kita vertus, moraliniai principai tarsi išskleidžia Dievo valią ir kartu leidžia geriau jį pažinti.

Dievo valia moralinėmis sąvokomis (veikiau draudimais) pirmą kartą išreiškiama „Išėjimo knygoje“. Naujajame testamente jau įtvirtinama nuodugnesnė, nei vien judėjų elgesio normų kodeksas, dekalogo prasmė: įsakoma meilė Dievui „nepaisant“ ir meilė kaimynui „kaip sau pačiam“ (Matas 32: 27–40)¹³, apibendrinta „aukso taisyklė“ (Matas 7: 12).

Etikos istorija pateikia sekuliarių požiūrių į moralę – nuo socialinio sutarimo ir pritarimo iki asmeninių išgyvenimų autoriteto. Daugelį sekuliarių etinių argumentų vienija implicitiškai glūdintis hipotetinis eksperimentas – *galime* pamąstyti, ką rinktųsi tobulai racionalus, idealus stebėtojas, ir *privalome* tai įgyvendinti. Tačiau tokia užduoties sąlyga peržengia sekuliarumo ribas, nes geidaujamas stebėtojas aiškiai pasižymi dieviškaisiais Vakarų religinės tradicijos atributais. Kitaip eksperimentas būtų nepatikimas. Pozicija, užleidžianti moralinio sprendimo teisę

¹⁰ Visose pasaulinėse religijose vienaip ar kitaip operuoja bausmės ir atlygio sąvokos.

¹¹ Įdomu, kad nors Kanto atveju bet koks skatinimas yra *nemoralis* motyvacija, jo paties sistemą Dievas taip pat įprasmina kaip savotiškas kompensatorius.

¹² Terminą „supranatūralizmas“ kaip tradicinio teizmo išsigimimą vartoja daug teologų ir religijos filosofų. Jau kuris laikas jis pakeitė „supernatūralizmą“ dėl popkultūros išpopuliarintų pašalinių konotacijų.

¹³ Kalbant apie religijos ir etikos sąsajas, galima pasakyti, kad abu reikalavimai vienodai sudėtingi.

tokiam idealui (Dievui¹⁴), pasak supranatūralizmo, yra religinės etikos esmė, neprieinama sekuliariai etikai, kurios ribose neįmanoma suformuluoti „tobulos“ moralinių sprendimų formos: „x yra geras“ ≡ „Dievas nori x“.

Supranatūralistinis požiūris numato objektyvią moralę. Objektvios moralės statusas numato autoriteto arba moralinio privalėjimo šaltinio klausimą. Supranatūralistinis požiūris atmeta visas nedieviškos kilmės privalėjimo šaltinių versijas. Tai negali būti beasmenė būtis, nes nėra visavertė asmeninės būties atžvilgiu. Negali būti ir pats asmuo, nes tuomet galėtų save atleisti nuo bet kokio išpareigojimo, tad neturėtų jokių išpareigojimų tikrąja prasme. Kiti individai ar visuomenė kaip tokia negali būti moralės šaltinis, nes paneigia savo moralinį autoritetą, neretai skatina rinktis blogį (nors ir mažesnį). Vienintelis patenkinamas moralinio paklusnumo šaltinis tegali būti Dievas. Taigi tikėjimas į objektyvias moralines prievoles numato jo egzistavimą.

Kita vertus, moralės be religijos neįmanoma mokytis, tai yra perduoti, paaiškinti. Ateistai gavo moralines vertybes iš religijos, tik laikui bėgant religiją apleido. Tai tarsi psichoanalitinis priminimas apie pamirštas tam tikrų padarinių priežastis. Kuo dievo valia, kaip moralinio paklusnumo šaltinis, skiriasi nuo socialinių madų ar mano paties įgeidžių? Be to, kas liudija jos turinį? Atsakymas yra Biblija, Bažnyčia, malda ir protas. Galėtume pridėti ir požiūrį, pagal kurį Dievo valia nepažini.

Biblija, kaip Dievo valios liudytoja, problemiška ne tik dėl interpretacijų gausos, bet ir dėl ydingo rato – ji pati skelbia savo autoritetą. Kita vertus, Biblija nieko nesako apie daugumą konkrečių moralinių (ypač šiuolaikinių) problemų. Ar galima biblinėmis istorijomis apskritai sukurti moralinį kodą, kuris būtų visuotinis?

Paprastai Bažnyčia yra tas autoritetas, kuris tvarko interpretacijų klausimus. Tačiau istorija rodo, kad Bažnyčia negali pagrįsti nekintamų moralės sistemų, o teologinės etikos tendencijos kito, atsižvelgiant į sekuliarios istorijos iššūkius. Taigi Bažnyčia negali būti laikoma neklystančiu moraliniu autoritetu.

Malda pasižymi daugeliu teigiamų savybių, taip pat ir terapinių, tačiau, savo pojūčius ir jausmus įtemptomis akimirkomis laikant Dievo atsakymo ženklais, kyla realus pavojus tapatinti savo pačių ir Dievo interesus. Religiniams fanatikams tai ir mirtinai pavojinga. Todėl malda religinėje tradicijoje neatsiejama nuo pamatinio dokumento (Biblijos) ir korektiškos interpretacijos (Bažnytinės teologijos).

Protas kaip Dievo valios turinio atodangos instrumentas artimiausias moralės *filosofijai*. Čia, kiek įmanoma, stengiamasi supanašėti su Dievu kaip idealiu stebėtoju, tai yra, kiek įmanoma objektyviau pasverti žinojimo ir meilės ribas ir tik tada atsižvelgti į savo norus.

Pagaliau nemažai Biblijos vietų užsimeinama apie Dievo valios nepažinumą (Laiškas romiečiams 11: 34). Tokį Dievo valios neišreiškiamumą (neretai pamiršamas atributas religinėje etikoje) iš dalies kompensuoja visų keturių elementų derinys. Kai jie suskamba unisonu, įsitikinimai tampa tvirti, yra pagrindo tikėti, kad jie adekvačiai darys įtaką elgesiui. Toks unisonas girdimas meilės kvietime, aukso taisyklėje, pozicijose, smerkiančiose žudymą, melą, turto pasisavinimą ar diskriminaciją. Tačiau dažniausiai supranatūralizmo atstovams moralinių dilemų akivaizdoje privalu atsakingai koreliuoti Biblijos ir Bažnyčios elementus su maldos ir proto instancijomis.

Supranatūralizmas moralėje vis dar populiarus dėl savo objektyvistinio moralės traktavimo, teikiamo pagrindo žmogiškoms vertybėms, gana optimistinės tikrovės vizijos, apeliacijos į aukštesnius (nesavanaudiškumas, meilė, dėkingumas) ar pagaliau į žemesnius (bausmės grėsmė ir atlygio pažadas) motyvus. Greta fundamentalios psichologinės reikmės noras paversti moralę asmeninio santykio su

¹⁴ Sąvoka „Dievas“ supranatūralizme apibūdina abso-
liučią būtį, turinčią įrodymų istoriją ir pasižymincią
tam tikrais specifiniais atributais: pirmiausia visaga-
lybe, visaižinyse ir nelygstamu *gerumu*. Specifiškai
krikščioniška prasme galime Dievą apibūdinti kaip
„visagalį, visaižinį ir mylintį pasaulio kūrėją“.

Dievu dalimi (nelengva aptikti etikos versiją, kurioje asmeninis ir objektyvus elementai būtų taip sėkmingai koreliuojami), palaiko supranatūralistinės etikos populiarumą.

2. Ateizmas kaip anti-teizmas

Supranatūralizmo analizė leidžia suformuluoti tokius argumentus:

- Jei supranatūralizmas yra tiesa, tai ateistai negali turėti nuoseklių, pozityvių moralinių įsitikinimų ir vertinimų.
- Ateistai turi moralinius įsitikimus ir gali daryti moralinius vertinimus.
- Supranatūralizmas nėra tiesa.

Šis argumentas skirtas ne tik supranatūralistiniam fundamentalizmui akivaizdžiai paneigti, bet ir parodyti, kad taip, kaip teizmas netapatintinas su supranatūralizmu, taip ir ateistai greičiau vadintini anti-teistais. Net jei ateistą laikytume „užsimiršusį“ teistą, „gėrio“ sąvoką jis supranta tikrai plačiau nei absoliutų dieviškos valios atitikmenį. Tačiau ar įmanomas tuomet dialogas? Pasirodo, taip, įmanoma prasminga moralinė diskusija, net jei vienas dialogo partnerių nieko apie religiją nenutuokia. Tai reiškia, kad ne tik ateistas, bet ir supranatūralistas vartoja sąvoką „gėris“ plačiau nei vien „Dievo valios“ atitikmenį.

Kita vertus, išvardyti religiniai šaltiniai iš tiesų nepagrindžia supranatūralizmo. Biblija moko paklusti Dievui, kuris gali būti aiškinamas desubstancializuoto Dievo, desubstancializuoto individo terminais. Tad tikėjimas į Dievą dar neparemia supranatūralizmo. Galima paklusti religinei etikos versijai todėl, kad jos priesakai reflektuoja geresnį nepriklausomos moralinės tvarkos supratimą. Net žvelgiant iš religinės perspektyvos, supranatūralizmas nepagrįstai subordinuoja etiką religijai. Tačiau yra ir tarpinė supranatūralizmo ir ateizmo alternatyva, kurią pripažino tokie skirtingi mąstytojai kaip Sokratas, Tomas Akvinietis, Kantas.

Neretai pamirštama, kad *Eutifrono dilemos* autorius Sokratas, be kita ko, nuteistas ir už bedievybę, laikė etiką neatsiejamą nuo religijos,

tačiau kartu griežtai atmetė supranatūralizmą. Tai dilema ir iliustruoja. Klaidinga laikyti jį bedieviu, tačiau tai jau religingumas ne teistine, ne ateistine, o *anti-teistine* prasme.

Dievas sutvėrė žmones tokius, kad jų protas pajėgus suvokti gėrį, ir davė valią jį laisvai rinktis. Dievas nori, kad mūsų pastangos moralinių dilemų akivaizdoje turėtų apvalomąją reikšmę. Moralė yra vertinga savaime, o tiek tikintieji, tiek ateistai gali naudoti Dievo *duotą* protą šias universalias tiesas pažinti. Tačiau be proto ir *apreiškimas* gali esmingai pasitarnauti moralei, nes protas dažnai yra pritemdytas (malonumo, ego, sveiko proto, naudos skaičiavimo, racionalizacijos, ideologų). Taigi Dievas įsako „nevok“, ir nors šis įsakymas nedaro vagystės kaip blogio, protas, ieškodamas akivaizdaus pagrindimo, gali tuo suabejoti (*hybris*), o religiniai simboliai, mitai, ritualai, pasižymintys sukrečiančia, gyvenimą transformuojančia galia, gali padėti nuo begalės stimulų atbukusiai šiuolaikinei sūmonei. Panašu, kad protingi tikintieji turi papildomų (Bibliją, Bažnyčią, malda) kelių atvykti ten, kur ateistą veda tik protas. Kita vertus, juo daugiau kelių, juo didesnis pavojus. Taipogi tikintieji turi ir papildomos motyvacijos: tai dėkingumas Dievui ir jo tvariniams. Tokio dėkingumo vedamas atsiliepimas pasauliui yra esminė sveiko (neabsurdiško, nedepresyvaus, nepatologinio) santykio su tikrove dalis, sekuliariai vadintina meile, o religiškai – asmeniniu santykiu su Dievu. Radikalus ateizmas, traktuojantis žmogų kaip atsitiktinai visatoje „atsitikusį“ indiferentišką moraliniams rūpesčiams parazitą, nepajėgus suteikti gyvenimui pozityvią, kūrybišką kreiptį. Taigi etika nepriklauso nuo religijos, tačiau pastaroji gali praturtinti moralinį mąstymą, jei neskuba užgožti moralinio autonomijos reikalavimo.

Išvados

1. Nepaisant aiškumo kaip vertybės, etikos ir religijos demarkacijos problema nėra vienareikšmiškai išsprendžiama. Neretai religijos branduolį sudaro etinės doktrinos, ne tik nurodančios, kokie principai turi reguliuoti individualų ir visuomeninį gyvenimą, bet ir kokią prasmę privalu teikti pamatinėms etikos sąvokoms, kaip reglamentuoti praktinę specialiųjų tyrimų sritį. Kita vertus, etikos formuluojami moraliniai reikalavimai pasižymi tokiu imperatyvumu, kokį galima aptikti tik religinėje srityje.

2. Galimybė suformuluoti anti-teistinę poziciją moralėje parodo, kad „Dievo įsakymų teorija“ negali adekvačiai parodyti, kokią prasmę *visi* individai teikia moralinėms sąvokoms, todėl atskleidžia, kad moraliniai klausimai gali ir turi būti svarstomi iš įvairių hermeneutinių prieigų. Todėl religinė etika tik atskleidžia, ką teistinę pasaulėžiūrą išpažįstantys individai „turi omenyje“ vartodami moralines sąvokas.

3. Kraštutinė tradicinio teizmo versija – supranatūralizmas religijos filosofijos požiūriu netapatintinas su religingumu, kaip tokiu. Supranatūralizmo požiūriu, moraliniai vertinimai išreiškia Dievo valią: teiginys „x yra gėris“ reiškia „Dievas nori x“. Dievo valia kuria moralinę tvarką, todėl etika visiškai priklauso nuo religijos. Supranatūralizmas religinėje etikoje grindžiamas Biblijos mokymu, kuris grįstas tikėjimu į Dievą. Išsamiausiai Dievo valią liudija keturi šaltiniai: Biblija, Bažnyčia, malda ir protas.

4. Supranatūralizmą pagrindžiančių prielaidų nesuderinamumas parodomas pateikus alternatyvią sekuliarią moralę. Kita vertus, net žvelgiant iš religinės perspektyvos, supranatūralizmas nepagrįstai subordinoja etiką religijai, o tikėjimas į Bibliją nereikalauja supranatūralistinės pozicijos. Supranatūralistinė etika yra arbitrari.

5. Nors, žvelgiant iš praktinės perspektyvos, neverta grįsti etikos tokiu kontroversišku dalyku kaip religija, supranatūralistus galima vertinti ne tik kaip netolerantiškus fundamentalistus, nekritiškais atsakymais pakeičiančius gyvybiškai svarbų savarankišką moralinių dilemų sprendimą, bet ir

kaip labai religingus individus, kurie moralę mato ne kaip abstrakčių teiginių aibę, o kaip nepakeičiamą asmeninių santykių su mylinčiu Dievu dalį. Religinė etika šiandien išpažįstama dėl fundamentalistinio svaigulio, metafizinio ir psichologinio savanaudiškumo – vengti bausmės ir gauti atlygį. Tačiau yra ir tokių, kurie Dievo meilės malonėje siekia nesavanaudiškos meilės Dievui ir kaimynui. Biblijos ir teistinės religijos populiarumas liudija abiejų šių motyvacijų įtaką.

6. Norint išvengti fundamentalistinių teistinės etikos traktuočių, sekuliarios heteronominės moralės versijų, dera grįžti prie „vidurio kelio“ religijos ir etikos dilemoje, kuris vienaip ar kitaip atsispindėjo Sokrato, Tomo Akviniečio, Kanto, dialogo filosofijos teoretikų ir kitose idėjose. Šis požiūris pripažįsta moralės savarankiškumą, religijos netapatina su supranatūralizmu, o Dievo ir individo sampratas desubstancializuoja.

Literatūra

Adams, R. M. 1973. „A Modified Divine Command Theory of Ethical Wrongness“, in *Religion and Morality*. Ed. G. Outka and J. P. Reeder. New York: Anchor/Doubleday.

Berg, J. 2000. „How Could Ethics Depend on Religion?“, in *Companion to Ethics*. Ed. by P. Singer. Blackwell Publishers Ltd.

Frankena, W. K. 1981. „Is Morality Logically Dependent on Religion?“, in *Divine Commands and Morality*. Ed. by P. Helm. Oxford University Press.

Hobbes, T. 1999. *Leviathanas*. Vilnius: Pradai.

Nielsen, K. 1958. „Is Why Should I Be Moral? an absurdity?“, *Australasian Journal of Philosophy* 36: 25–32.

Rousseau, J. J. 1939. *Visuomenės sutartis arba politinės teisės principai*. Kaunas.

Swinburne, R. G. 1974. „Duty and the will of God“, *Canadian Journal of Philosophy* 4.

Sidgwick, H. 1966. *The Methods of Ethics*. New York: Dover.

Tillich, P. 1967. *History of Christian Thought*. Harper and Row.

William of Ockham. 1977. *Philosophical Writings*. Ed. P. Boehner. Indianapolis: Bobbs-Merrill.

ON THE ORIGIN OF ETHICS: IS ETHICS DEPENDENT ON RELIGION?

Mindaugas Briedis

The paper deals with the historical and intellectual linkage between two fundamental spheres of culture – religion and ethics. The theistic ethical perspective and its most radical “supranaturalistic” form are explored. On the other hand, the atheistic position is also revised and the notion of anti-theism is introduced. After that critical analysis is presented on a substantial question concerning the kind of relation between religion and ethics: subordination, assimilation, complementarity or opposition. This question, in turn, demands a careful observance of various religious and secular perspectives, concerning the sources of morality, and poses the problem of faith and knowledge in a new light. Ethical norms constitute crucial part of various religious doctrines and to a certain degree correlate with major shifts in the history of secular culture. However, are these historical and theoretical testimonies sufficient for maintaining that ethics depends on religion and if so, what kind of dependence is it? In the last part of the paper the author formulates a sketch of an answer to a major theoretical concern on the way of reconciling religion and ethics beyond subordination or assimilation.

Keywords: ethics, religion, morality, anti-theism, Euthyphro dilemma.

Įteikta 2008-04-8, priimta 2008-05-11